

Nasjonale republikker i Sentral-Asia: Sovjetisk politikk og lokale forutsetninger

Arne Haugen
dr.art. i historie, forsker
ved Rokkansenteret,
Bergen

I 1924 ble den politisk-administrative organiseringen av Sentral-Asia fullstendig lagt om.¹ Gjennom den såkalte nasjonale oppdelingen av regionen og opprettelsen av sovjetrepublikker fikk Sentral-Asia i hovedtrekk den form det har i dag. Av vestlige forskere har denne omorganiseringen i all hovedsak blitt betraktet som et resultat av politisk manipulasjon og beslutninger tatt i Moskva, mens spørsmålet om indre forutsetninger eller lokal deltakelse nærmest har blitt utelukket. En mer empirisk basert analyse av prosessen viser at en slik forståelse av denne viktige delen av Sentral-Asias historie har viktige mangler.

Det historiske utgangspunktet

Fra gammelt av hadde de politiske enhetene i Sentral-Asia vært utpreget multietniske. Dette gjaldt så vel khanatet Kokand som de historiske rikene Bukhara og Khiva. At området i siste del av 1800-tallet kom under russisk kontroll, endret bare delvis den politisk-administrative konstellasjonen. Kokand ble annektert i 1876 og dannet deretter utgangspunkt for det nyopprettede Turkestan generalguvernement. Et eget generalguvernement ble organisert i steppemrådene i nord, der nomadiske kasaker var den dominerende befolkningsgruppen. Khiva og Bukhara forble intakte i form av russiske protektorater frem til tsarrikets fall.

¹ Artikkelen tar utgangspunkt i forfatterens doktoravhandling *The Establishment of National Republics in Central Asia*, Universitetet i Bergen 2001. Arbeidet har blitt utgitt med samme tittel på Palgrave Macmillan høsten 2003.

Heller ikke revolusjonen førte umiddelbart til forandringer på dette området. Turkestan generalguvernement ble i 1918 omdøpt til Turkestan autonome sosialistiske sovjetrepublikk (Turkestan ASSR), mens de kasakhiske områdene i nord ble proklamert som en egen kasakhisk ASSR i 1920. I Khiva og Bukhara forsøkte tidligere russiske vasaller å vinne tilbake makten, men måtte etter en tid gi tapt. Reformtilhengere begge steder søkte hjelp fra kommunistene til å fjerne de konservative og undertrykkende regimene, og i 1920 var de røde tilstrekkelig sterke til å føre det nesten 500 år gamle emiratet i Bukhara over i historien. Territorielt sett besto imidlertid både Bukhara og Khiva, idet de ble omdannet til sovjetiske folkerepublikker under delvis bolsjevikisk kontroll. Begge sto imidlertid utenfor Den russiske sosialistiske føderative sovjetrepublikk (RSFSR) og senere Sovjetunionen inntil den store reorganiseringen i 1924.

Reorganiseringen

I 1924 ble Turkestan ASSR og de to folkerepublikkene oppløst. I stedet ble det opprettet nasjonale sovjetrepublikker på ulike hierarkiske nivåer: en usbekisk, en turkmensk, en kasakhisk, en kirgisisk, en tadsjikisk og en karakalpakisk. Dermed var i alle fall på ett plan en lang historie med etnisk mangfold erstattet med en orden der politiske og etniske grenser var koplet sammen.

I vestlig forskningslitteratur har opprettelsen av nasjonale sovjetrepublikker i Sentral-Asia på 1920-tallet først og fremst blitt betraktet som et eksempel på en splitt-og-hersk-strategi. Den sentrale sovjetledelsen i Moskva fryktet et forent muslimsk og anti-sovjetisk Sentral-Asia. Gjennom å splitte området opp i mindre enheter, håpet sovjetmakten å holde disse kreftene i sjakk. Denne forståelsen, som helt har dominert forskningslitteraturen, har to hovedelementer. For det første var omorganiseringen av Sentral-Asia fullt og helt Moskvas prosjekt. Lokal medvirkning var begrenset til enkeltpersoner som sluttet seg til prosjektet for å oppnå viktige posisjoner i de nye politisk-administrative enhetene. For det andre var de nye republikkene i grunnleggende konflikt med de eksisterende former for identiteter, og i den forstand «kunstige». Et spinkelt empirisk grunnlag var ikke til hinder for at denne forståelsen ble stående som en etablert sannhet i vestlig forskningslitteratur.² Det

2 Se for eksempel Bennigsen & Broxup (1983), Blank (1994), Carrère d'Encausse (1992) og Allworth (1990).

er derfor karakteristisk at Afghanistan-ekspert Olivier Roy når han i 1997 utgir bok om det sovjetiske Sentral-Asia, skriver at

Stalin's great victory was that he made the intellectuals in Central Asia defend their own languages and «nations» against their neighbors, and not against Moscow, who instead was called upon for mediation and the settlement of conflicts (Roy 2000: 123).

Fremstillingen sovjetisk forskningslitteratur gav av prosessen var derimot på nesten alle områder stikk motsatt av den dominerende vestlige forståelsen. Her var omorganiseringen i første rekke et spørsmål om ideologi: om å implementere Lenins politikk for nasjonenes rett til selvbestemmelse.³ Ikke bare svarte de nye enhetene i det vesentlige til eksisterende identiteter, dette var også oppfyllelsen av de ulike folkegruppers drøm om separate politisk-administrative enheter. Forut for omorganiseringen ble dette manifestert i politiske krav fra sentralasiatisk hold. De sovjetiske fremstillingene bar imidlertid i så stor grad preg av å skulle tilfredsstille visse politiske hensyn, at man fra vestlig hold med god grunn ironiserte over dem. Ikke desto mindre rommer de elementer av sannhet som i vestlig forskningslitteratur er mer eller mindre ignorert.

Et splittet Sentral-Asia

Forståelsen av den politisk-administrative omorganiseringen av Sentral-Asia som en splittet-og-hersk-øvelse er basert på overbevisningen om at sovjetregimet så et politisk forent, anti-sovjetisk Sentral-Asia som en reell trussel. Slik var det imidlertid ikke. For det nye revolusjonære regimet med base i det sentrale Russland var det uten tvil en formidabel oppgave å skaffe seg kunnskap om samfunnsmessige og politiske forhold i Sentral-Asia. Her spilte Sentralasiabyrået, det russiske kommunistpartiets sentralkomitéens representant i regionen, en viktig rolle. Beslutningene sentralkomiteen fattet, som for eksempel den aktuelle politisk-administrative reorganiseringen, var i stor grad basert på det kunnskapsgrunnlaget som Sentralasiabyråets vurderinger utgjorde. I disse vurderingene hadde forestillinger om et forent Sentral-Asia knapt noen plass. Tvert om er det et ytterst fragmentert Sentral-Asia som her kommer til syne, en region med en befolkning som er splittet opp langs flere forskjellige linjer. Etter byråets mening hadde dette uheldige

³ Se for eksempel Tursunov (1971).

konsekvenser på en rekke områder.

For det første var byrået, særlig fra 1923 av, opptatt av hva det oppfattet som nasjonale konflikter mellom de viktigste folkegruppene i regionen. Hvilke grupper var dette? Et sentralt punkt i hva vi kan kalle splitt-og-hersk-teorien, er at de politisk-administrative enhetene som ble etablert på 1920-tallet svarte dårlig til de viktigste identitetene i det sentralasiatiske samfunnet. Om man ser på det Sentral-Asia som Russland erobret i siste del av 1800-tallet, synes det enkelt å finne støtte for et slikt syn. Foruten den mer omfattende religiøse identiteten knyttet til islam, var det langt mer begrensede fellesskap som inntok den viktigste plassen i Sentral-Asia. For de bofaste var landsby- eller byfellesskap særlig viktig, mens snevrere slektskapsbaserte fellesskap utgjorde den viktigste organisasjonsformen blant de nomadiske folkegruppene. Like fullt opererte de sentrale sovjetmyndighetene fra tidlig av på grunnlag av en forståelse av at befolkningen i Sentral-Asia kunne deles i tre hovedgrupper. Det var for eksempel på den basis at kasakhisk (som i sovjetisk terminologi het kirgisisk frem til 1925), usbekisk og turkmensk ble utropt til offisielle språk ved siden av russisk i Turkestan ASSR i 1918.

Var dette en kunstig eller vilkårlig inndeling? Det er ingen tvil om at denne tredelingen ikke ytte regionenes kompleksitet rettferdighet. På den annen side er det heller ingen tvil om at inndelingen spilte viktige realiteter. Historikeren Adeeb Khalid har i en studie av den såkalte Jadid-bevegelsen og dennes prosjekt for kulturell reform i Sentral-Asia i de to første tiårene av forrige århundre vist at identitetsmønsteret i Sentral-Asia var i bevegelse (Khalid 1998). Mens enkelte har lagt vekt på at usbekisk identitet snarere var et resultat av sovjetisk politisk manipulasjon enn av reelle sosiale prosesser (Schoeberlein-Engel 1994, Baldhauf 1991), understreker Khalid at den moderne usbekiske identiteten hadde sterke førrevolusjonære røtter. Dette var en identitet som hentet mye av sitt innhold i tradisjonelle sosiale strukturer i Sentral-Asia. Forskjellen mellom nomader og fastboende hadde fra gammelt av vært en sentral skillelinje i Sentral-Asias befolkning, og den usbekiske identiteten som var i ferd med å vokse frem i tiden omkring revolusjonen, var nær forbundet med dette skillet. «Usbek» ble i stor grad definert i opposisjon nettopp til de overveiende nomadiske befolkningsgruppene som omkranset den bofaste befolkningen i kjernen av Sentral-Asia.

Selv om de større og overgripende identitetene ikke nødvendigvis var svært viktige for den hovedsakelig nomadiske befolkningen,

kan man heller ikke si at det å dele denne befolkningen i turkmenere og kasakher innebar å øve vold på sosiale realiteter. Ifølge Alexandre Bennigsen var to hovedidentiteter i ferd med å utkrystallisere seg blant nomadegruppene på dette tidspunkt, en turkmensk og en kasakhisk-kirgisisk (Bennigsen & Lemerrier-Quelquejy 1961: 27). Sovjetregimets politikk var basert på en tilsvarende forståelse, og det ledet i første omgang blant annet til de omtalte beslutningene om å innføre nye offisielle språk.

Politisert nasjonalitet

Mot den ovennevnte bakgrunn kan man si at sovjetregimets utpeking av turkmensk, usbekisk og kasakhisk som de tre hovednasjonalitetene i regionene ikke var så urimelig eller vilkårlig som enkelte har hevdet. Det er imidlertid langt mer interessant å se hvordan sovjetregimet brukte nasjonalitet i sin politikk i Sentral-Asia. Snart ble nemlig nasjonale identiteter som turkmener, usbek og kasakh viktige dimensjoner ved den politiske organiseringen av Sentral-Asia, noe som fikk store konsekvenser. Hva sovjetkommunistene kalte «det nasjonale spørsmål», førte på sentralt hold til opprettelsen av et eget kommissariat for nasjonaliteter, Narkomnats. I Turkestan ASSR ble denne løsningen kopiert med opprettelsen av Turkomnats i 1918. Dette handlet ikke minst om å nå ut til lokalbefolkningen. Det nye regimet hadde helt andre ambisjoner enn tsarregimet på dette området. Selv om den militære dimensjonen ved konsolideringen av sovjetregimet i Sentral-Asia var viktig, viser både sovjetregimets handlinger og dets interne retorikk at det søkte folkelig oppslutning i Sentral-Asia. En propagandakrig med ord foregikk derfor parallelt med de væpnede angrepene på sovjetregimets motstandere. Bruk av lokalspråk fikk i denne sammenheng en nøkkelbetydning, og en hovedoppgave for Turkomnats var å sørge for å utbre sovjetregimets ideer ved hjelp av lokalspråkene.

Det ble imidlertid snart konkludert med at den opprinnelige geografiske oppdelingen av Turkomnats av effektivitetshensyn burde erstattes av en som fulgte nasjonale skillelinjer (Vaidyanath 1967: 92). I tråd med dette ble Turkomnats i mars 1919 omorganisert i egne avdelinger for usbeker, kasakher, turkmenere, tadsjiker, tatarer, ukrainere og armenere. Da Turkomnats ble avskaffet i 1922, opphørte ikke de nasjonale enhetene å eksistere, men gikk i stedet inn i Turkestans sentrale eksekutivkomité. Antallet ble imidlertid redusert og svarte nå i større grad til oppfatningen om hvilke som

var de største folkegruppene i regionen. Enhetene fikk i oppgave å påvirke Turkestans regjering til å ivareta de respektive gruppenes interesser. Sentralasiabyrået sørget også for at tilsvarende arrangementer ble gjort i Bukhara og Khorezm. I sistnevnte ble en turkmensk avdeling etablert i 1921 og en kasakhisk-karakalpakisk avdeling året etter. I Bukhara ble en turkmensk avdeling opprettet i 1921, mens regjeringen i Bukhara avviste at eksekutivkomiteen skulle ha en egen kasakhisk avdeling. Like fullt innebar disse forandringene at nasjonal identitet gjennomgikk en omfattende institusjonalisering og at disse ordningene i det minste skapte forventninger om at nasjonalitet hadde betydning for fordelingen av politiske, økonomiske og andre ressurser (Edgar 1999: kap. 2).

Noen forskere har lagt stor vekt på betydningen av måten sovjetregimet institusjonaliserte nasjonal identitet på. Eksempelvis har både Ronald Suny og Rogers Brubaker betraktet politisk mobilisering på grunnlag av nasjonalitet i siste del av sovjetperioden som et resultat av den sentrale plass nasjonal identitet fikk i organiseringen av sovjetstaten. Ifølge Suny førte sovjetisk praksis på dette området til at «nasjoner vokste frem innenfor imperiet» (Suny 1992: 22), mens Brubaker har hevdet at «sjelden har et sprik mellom intensjon og resultat vært så oppsiktsvekkende stort som i dette tilfellet» (Brubaker 1996: 25–26). For begge er det imidlertid et sentralt poeng at sovjetisk bruk av nasjonal identitet la grunnen for senere nasjonal mobilisering.

Et slikt perspektiv, som har blitt mye anvendt i forskning knyttet til siste fase av sovjetperioden og etableringen av selvstendige stater, kan etter mitt skjønn også være verdifullt for forståelsen av de stadig hyppigere nasjonale konfliktene som vokste frem i Sentral-Asia utover på 1920-tallet. Her var det særlig turkmenere og kasakher som hevdet sine interesser. Både i Bukhara og Khorezm, så vel som i Turkestan ASSR, var det usbeker som hadde den dominerende posisjonen blant sentralasiatene, og turkmenere og kasakher betraktet seg selv som ignorerte minoriteter. Den politiske diskusjonen blant sentralasiater innenfor stats- og partiorganer ble derfor gjennomsyret av nasjonalistiske uttrykk og nasjonalt baserte krav. Turkmenere i Bukhara klagde over at den turkmenske avdelingen som var blitt etablert der, i virkeligheten var lite verd: Ikke bare pleide de dominerende usbekene utelukkende sine egne interesser, men de sørget også for å holde turkmenerne utenfor på alle områder. Disse mente seg forfordelt så vel økonomisk og politisk som kulturelt og sosialt og krevde større representasjon i stats- og partiorganer i republikken, at turkmensk språk måtte bli brukt i større

grad og at det også måtte opprettes skoler for den turkmenske befolkningen. Ikke minst satte den turkmenske siden frem økonomiske krav som økt adgang til jord- og vannressurser.

I Khorezm og Turkestan ASSR var situasjonen – og kravene – tilsvarende. I Turkestan kom kravene fra både turkmensk og kasakhisk hold. Særlig skarp var tonen blant kasakhene, som hevdet at alt som ble gjort i republikken tjente usbekene alene. Beskyldningene om usbekisk sjåvinisme kom tett, og kasakhene kunne endog fortelle om usbekiske mullaer som reiste ut fra byene for å forkynne islam for de mindre religiøst opptatte kasakhene.

Det er viktig å være oppmerksom på at både turkmenerne og kasakhene understreket kontinuiteten i den påståtte undertrykkelsen fra usbekisk side. Kasakhene hevdet for eksempel at undertrykkelsen de var gjenstand for, i første rekke var en forlengelse av byenes historiske dominans over befolkningen i de rurale områdene. Dette illustrerer i første rekke to forhold. For det første indikerer det den intime forbindelsen mellom sosioøkonomiske realiteter og oppfatninger av skillelinjer mellom folkegruppene i Sentral-Asia. Rett nok var den omfattende bruken av identiteter som kasakh, usbek og turkmener noe nytt, men på samme tid representerte de en sterk historisk kontinuitet. For det andre viser dette at sovjetregimets institusjonalisering av disse identitetene ikke alene forklarer den sterke politiseringen av nasjonale skiller som fant sted i Sentral-Asia på 1920-tallet.

For det andre, og minst like viktig, viser det at sentralasiatene tok den egalitære dimensjonen ved sovjetideologien på alvor. Hvordan det revolusjonære budskapet ble tolket, var svært avhengig av hvem som tolket det, og i hvilken sammenheng. Når det gjelder turkmenere og kasakher i Sentral-Asia, var de særlig opptatt av at forsvar av den svake overfor den sterke var et kjernepunkt i den sovjetiske ideologien. Når turkmenere og kasakher klaget til Sentralasiabyrådet over usbekisk undertrykkelse og dominans, mobiliserte de nettopp disse trekkene ved sovjetideologien, og begrepet «underutviklet» fikk en sentral plass. Turkmenere og kasakher – og senere kirgisere og karakalpaker – nærmest kappet om å være den mest underutviklede folkegruppen. Denne kampen for å vinne sovjetisk sympati sier samtidig mye om det opplevde styrkeforholdet mellom sovjetmakt og lokale krefter.

Forskere som har diskutert betydningen av, eller for den saks skyld realiteten i, løfter om nasjonal likestilling eller frigjøring i sovjetisk ideologi og politikk, har omtrent utelukkende konsentrert seg om forholdet mellom russere og ikke-russere. Mye har for eksem-

pel blitt skrevet om hvordan løfter om nasjonal likestilling ble formulert for å vinne støtte hos misfornøyde ikke-russiske grupper.⁴ Senere har for eksempel Terry Martin vist hvordan en kvoteringspolitikk på 1920-tallet som favoriserte ikke-russere fremfor russerne, skapte både usikkerhet og misnøye hos en rekke russere (Martin 1996: 43ff). Men uansett hva formålet med løfter om nasjonal likestilling måtte være, hadde dette implikasjoner også for relasjonene mellom de ikke-russiske folkegruppene i Sentral-Asia. I turkmensk og kasakhisk tapning ledet sovjetideologien til påstander om usbekisk sjåvinisme.

Lenin hadde i sin tid skilt mellom «god» og «dårlig» nasjonalisme. Den første var en minoritetsnasjonalisme med et frigjørende potensial, mens dårlig nasjonalisme var knyttet til stormaktens undertrykking av andre folkegrupper. Det vi støter på blant turkmenske og kasakhiske kommunister på første del av 1920-tallet, er en form for minoritetsnasjonalisme som må ses som et resultat både av at nasjonale skiller var blitt institusjonalisert, og av kommunistenes egalitære ideologi.

Men ikke alt kom utenfra. Edward Allworth har hevdet at usbekene representerte en assimilerende kraft i Sentral-Asia på begynnelsen av 1920-tallet, en kraft som han for øvrig fremstiller som noe positivt, til forskjell fra assimilasjon til russisk (Allworth 1990: 196). Dette har en direkte forbindelse til den forestillingen om et forent Sentral-Asia som har vært så viktig i vestlig forståelse av denne perioden. Stemmene som tok til orde for et slikt Sentral-Asia, var imidlertid langt mindre representative enn hva de hevdet å være. Ropet om et forent Sentral-Asia kom nemlig fra den delen av befolkningen som ble knyttet til en usbekisk identitet, den tradisjonelt bofaste og til dels urbane befolkningen i kjernen av Sentral-Asia. Selv om dette for mange vestlige forskere senere har fremstått som en god og anti-sovjetisk idé, var andre grupper ukomfortable i et slikt fellesskap, og fant det lite frigjørende. Det er i en slik kontekst vi skal forstå både de usbekiske mullaer nevnt ovenfor, og de reaksjonene de vakte hos kasakhene.

Nasjonal identitet – fra problem til løsning

På kommunistpartiets 12. partikongress i 1923 holdt Stalin et innlegg om nasjonal sjåvinisme og diskriminering. Et hovedpoeng var at slike problemer ikke måtte begrenses til forholdet mellom rus-

4 Se for eksempel Pipes (1997).

sere og ikke-russere. Selv om han understreket at storrussisk sjåvinisme stadig var det mest alvorlige, var det nødvendig å diskutere slike problemer også når det gjaldt forhold mellom forskjellige ikke-russiske folkegrupper. Stalin holdt frem Georgia, Aserbajdsjan og Bukhara som de mest alvorlige områdene i dette henseende, men pekte også på Khorezm og Turkestan. I forskningslitteraturen har dette utspillet blitt forstått som et forsøk på å lede oppmerksomheten bort fra det egentlige problemet, nemlig forholdet mellom russere og ikke-russere. Det har også blitt sett som et forvarsel om senere angrep på ikke-russere, som etter dette lettere kunne fjernes fra posisjoner med henvisning til sjåvinisme. Ikke desto mindre er det klart at Stalins utspill var helt i samsvar med den virkelighetsopplevelsen mange sentralasiatiske kommunister hadde på denne tiden. Utspillet var også i overensstemmelse med de rapportene Stalin som generalsekretær i sentralkomiteen fikk fra Sentralasiabyrået om de stadig mer tilspissede nasjonale relasjonene i området.

Sentralasiabyråets kommunikasjon med sentralkomiteen i Moskva er av største interesse når vi ønsker å forstå forandringene i Sentral-Asia på 1920-tallet. For det første kan man i alle fall slå fast at sovjetregimet betraktet de nasjonale konfliktene i Sentral-Asia på denne tiden som et problem og ikke som en gunstig og tilsiktet virkning av en bestemt politikk. Konfliktene var noe som måtte løses, og som opptok Sentralasiabyrået mye frem mot midten av 1920-årene. Yuri Slezkine (1994) har derfor helt rett når han hevder at det å bryte opp en potensiell politisk enhet overhodet ikke inngikk i sovjetkommunistenes oppfatning av deres egen rolle i denne prosessen.

Men hvordan betraktet de så ideen om nasjonale politiske enheter? Det bildet som avtegner seg, er at nasjonale politisk-administrative enheter gradvis trer frem som en hensiktsmessig politisk løsning på flere store utfordringer. Opprettelsen av nasjonale sovjetrepublikker i 1924 ble foregrepet av liknende, men mer begrensede eksperimenter. I 1923 ble turkmenske og kasakhiske områder i Bukhara skilt ut som egne oblaster. Kort etter ble tilsvarende arrangementer innført i Khorezm. Sovjetmaktens innflytelse i Bukhara og Khorezm var ikke uten begrensninger, men disse beslutningene var i stor grad presset gjennom av Sentralasiabyrået. Byråets leder skrev til generalsekretæren at de for å få orden på de tilspissede forholdene mellom nasjonalitetene hadde besluttet å opprette en autonom oblast for hver av de omtalte gruppene. Det er illustrerende å se hvordan byrået slår fast at de nasjonale mot-

setningene var blitt redusert i Bukhara etter opprettelsen av egne nasjonale områder.

Den nye politisk-administrative organiseringen fremstår dermed som en hensiktsmessig løsning på visse politiske utfordringer. Fra et sentralt sovjetisk perspektiv kunne en politisk-administrativ løsning basert på nasjonal identitet bidra til en etterlenget politisk stabilitet i regionen. Samtidig er det, som sovjetisk historiografi hevdet, nødvendig å se fremveksten av nasjonale politiske enheter i lys av de mange kravene om slike løsninger fra sentralasiatene selv. For sentralasiatenes politiske krav var ikke begrenset til spørsmål om språk, skoler eller politisk representasjon. Særlig på turkmensk, men også på kasakhisk hold førte følelsen av å være en diskriminert minoritet i Khorezm, Bukhara og Turkestan til krav om opprettelse av nasjonale politiske enheter. Det mest høylytte kravet kom fra turkmenske kommunister, og i den forbindelse ser vi tydelig at det ikke er tilstrekkelig å se på nasjonalitetsproblematikken utelukkende som et spørsmål om relasjonene mellom russere og ikke-russere. Når de turkmenske kommunistene foreslo at den turkmenske befolkningen i Turkestan og Bukhara burde organiseres i en egen politisk enhet, gikk de nemlig inn for at denne burde gjøres helt uavhengig av de to republikkene og i stedet legges direkte inn under RSFSR. Dette er et sterkt uttrykk for begrensningene ved den påståtte fellesskapsfølelsen blant sentralasiatene.

De omtalte konfliktene oppsto mellom sentralasiater innenfor det kommunistiske parti- og statsapparatet. Men forståelsen av at nasjonale politiske enheter kunne være en hensiktsmessig organisering, vant også frem i det sentralasiatiske samfunnet mer generelt. Oppfatningen av at nasjonale konflikter representerte et problem, eksisterte nemlig også utenfor den sovjetiske sfæren, dvs. på felter hvor institusjonaliseringen av nasjonal identitet ikke hadde gjort seg gjeldende på samme måte. Et eksempel på dette var urolighetene i Mangysjlag, grenseområdet mellom Den kasakhiske ASSR og Turkestan ASSR. Her var turkmenere fra Jomut-stammen i konflikt med kasakher som siden 1700-tallet gradvis hadde forflyttet seg vestover. I 1890-årene hadde konflikten blitt skjerpet, og en ytterligere tilspissing fant sted i tiden omkring den russiske revolusjonen. I første del av 1920-årene vurderte sovjetregimet konflikten som et så destabiliserende element i regionen at det var nødvendig å finne en løsning. Og løsningen – fremsatt av en komité nedsatt av Den allrussiske eksekutivkomiteen – fulgte nasjonale linjer. Komiteen slo fast at nasjonal identitet var i ferd med å bli sterkere, og at de involverte partene i konflikten i økende grad fortolket konflikten

som nasjonale motsetninger. Dette kan selvsagt ha vært en feilaktig oppfatning, men det sier allikevel noe om hvordan sovjetregimet vurderte situasjonen i Sentral-Asia på begynnelsen av 1920-tallet. Et sentralt poeng er dessuten at løsningen i alle fall delvis skulle bestå i å forbedre situasjonen for nasjonale minoriteter i de aktuelle områdene.

Et annet eksempel på konflikter som av sovjetmakten ble vurdert som destabiliserende nasjonale konflikter, var spenningsforholdet i Khorezm mellom usbeker og turkmenere. I februar 1924 vendte Sentralasiabyråets utsending tilbake til Tasjkent etter å ha besøkt Khorezm for å vurdere situasjonen der etter uroligheter og opprør måneden i forveien. Sentralt i hans rapport til Sentralasiabyrådet om tilstandene i Khorezm var de intense nasjonale motsetningene:

De nasjonale relasjonene er et svært alvorlig problem i Khorezm. Jeg har aldri sett nasjonal antagonisme anta en så skarp form som her. Kommer en usbek til hest inn i et turkmensk område, blir han utvilsomt angrepet og hesten blir tatt. Tilsvarende vil en turkmener like sikkert bli angrepet i Khojeilin, bare fordi vedkommende er turkmener blant kasakher. Samme holdning til turkmenerne finner vi hos usbekene.⁵

Sentralasiabyrådet la derfor til grunn at nasjonale konflikter tiltok både i og utenfor det sovjetiske maktapparatet i Sentral-Asia. Dette bidro til oppfatningen om at en organisering basert på nasjonalitet kunne ha betydelige politiske fordeler.

Og fordelene var ikke begrenset til spørsmålet om nasjonale konflikter. For Sentral-Asia på begynnelsen av 1920-tallet var splittet også langs andre linjer. For det første mente Sentralasiabyrådet at det man kan kalle intraetniske konflikter var et problem. Særlig blant tidligere nomadiske folkeslag som turkmenere og kasakher, men i en viss grad også blant de bofaste, var genealogisk definert identitet, gjerne omtalt som stamme- eller klientilhørighet, viktig. For sovjetregimet representerte dette et problem. I sovjetiske øyne førte stamme- og klanidentiteten på det økonomiske plan til at rasjonalitet og hensiktsmessighet måtte vike for slektskapsbånd som organiserende prinsipp. Resultatet var små og lite rasjonelle enheter. Enkelte har hevdet at det var i strid med kommunistenes generelle preferanse for store enheter å etablere nasjonale sovjetrepublikker i Sentral-Asia (Paksoy 2000). I virkeligheten ble omorganiseringen betraktet som en mulighet til å innføre større økonomiske enheter,

5 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv sotsial'no-polititsjekoij istorii fond 62, delo 20, list 44.

knyttet til en forhåpning om at de enkelte republikkene nå ville kunne overta for tradisjonelle og mindre fellesskap som organiserende prinsipp. Men mest av alt handlet spørsmålet om å komme stammeorganiserings som politisk maktfaktor til livs. Tradisjonelt var nemlig mye autoritet basert i slektskapsstrukturer med stammelederne på toppen av hierarkiet. Sovjetregimet brukte militær makt for å bekjempe disse lederne, men etter hvert kom Sentralasiabyrået frem til at også andre virkemidler måtte benyttes for å endre de sosiale strukturene. I så måte er forslaget som gjaldt den turkmeniske befolkningen i Khorezm svært interessant:

Man kan si vi er nødt til å bli «nasjonalister». Dette er vår største utfordring, og må være grunnpilaren i vårt styre i Khorezm. Kommunistpartiet må spille borgerskapets rolle og organisere nasjonal autonomi.⁶

Mens Sentralasiabyrået kunne identifisere mange av konfliktene de sto overfor som nasjonale eller som sprunget ut av slektskapsbaserte sosiale strukturer, maktet det i andre sammenhenger ikke å identifisere noen årsak til konfliktene. Med utgangspunkt i et utpreget orientalistisk verdensbilde slo de europeiske sovjetkommunistene fast at «intrigemakeri» var en del av sentralasiatenes kultur. En av representantene i Sentralasiabyrået beklaget at det mot en slik tilstand ikke fantes noen medisin, og at alle konfliktene og intrigene vanskeliggjorde et samarbeid selv med de sentralasiatene som i prinsippet var fullt og helt på sovjetisk side. Håpet var at opprettelsen av nasjonale politiske enheter kunne få folk til å samles om sine respektive republikker, og at dette ville dempe konflikter av nasjonalt, slektskapsbasert eller annet opphav.

Kommunistene som lagde revolusjon i Russland i 1917, hadde med sitt marxistiske utgangspunkt opprinnelig et entydig negativt syn på forestillingen om det nasjonale fellesskap. Når de samme kommunistene befant seg i rollen som statsbyggere noen få år senere, ble ideologiske overbevisninger brynt mot en komplisert og kompleks virkelighet. Utviklingen i Sentral-Asia på 1920-tallet gir etter mitt skjønn god støtte til Jeremy Smiths påstand om at bolsjevikene gradvis kom til å se nasjonal identitet ikke som et problem, men som en løsning på ulike problemer (Smith 1999).

6 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv sotsial'no-polititsjekoj istorii fond 62, delo 20, list 44.

Grensedragnig og lokal innflytelse

Det er fremfor alt på to områder at analysen over åpner for en revurdering av det som har vært den dominerende forståelsen av omorganiseringen av Sentral-Asia på 1920-tallet. For det første var formålene og motivene for den sentrale sovjetledelsens politikk andre enn dem den dominerende oppfatningen har tilsagt. For det andre spilte lokale aktører en mer aktiv rolle i denne prosessen enn hva de tidligere har blitt tillagt. Ser vi på hvordan grensene ble trukket etter at beslutningen om å opprette nasjonale republikker var fattet, styrkes argumentene på begge områder.

For det første viser grensetrekkingsprosessen en ikke ubetydelig lokal innflytelse. For å gjennomføre grensetrekkingen opprettet Sentralasiabyrået den såkalte Territoriekommisjonen, som besto av representanter for Sentralasiabyrået og for hver av de involverte gruppene, hvorav sistnevnte dannet hver sin nasjonale underkommisjon. Underkommisjonene la frem hvert sitt forslag til grenser for de nye enhetene, og Territoriekommisjonen diskuterte disse inngående før det ble stemt over de forskjellige forslagene. Vi ser her konturene av et sovjetregime som på midten av 1920-tallet i alle fall i en viss utstrekning etterstrebet og verdsatte konsensus. Representantene for den sentrale sovjetmakten i Territoriekommisjonen gikk nemlig konsekvent inn for å oppnå størst mulig grad av enighet og oppslutning blant de nasjonale underkommisjonene om de forskjellige grensene. Det som foregikk i Territoriekommisjonen var reelle forhandlinger, og som sådanne var de preget av kompromisser. Og selv om Territoriekommisjonens arbeid på enkelte få, men viktige punkter ble omstøtt senere, var det regelen heller enn unntaket at grensene som hadde blitt vedtatt i kommisjonen, ble stadfestet av høyere myndigheter, dvs. av Sentralasiabyrået og senere sentralkomiteen. Selv om det avgjort var det sentrale sovjetregimet som satte rammene for arbeidet med grensene, kan det dermed slås fast at lokal innflytelse var av stor betydning for det endelige resultatet.

Den lokale innflytelsen sikret videre en vesentlig grad av kontinuitet når det gjaldt forholdet mellom identiteter og de nye politiske grensene. Også i grensetrekkingsprosessen ser vi hvordan de tradisjonelle sosioøkonomiske skillene stod sentralt. I stor grad handlet grensetrekkingen om å trekke skiller mellom usbeker og øvrige grupper. Her gjaldt det både fysiske og identitetsmessige grenser, for i mange tilfeller stod diskusjonen om hvem som skulle betraktes som usbek og hvem som var turkmener eller kasakh eller som hørte til en annen gruppe. Her var deltakerne ikke alltid enige, men begge sider la hovedvekten på sosioøkonomiske kriterier. Usbeker

var bofaste, mens turkmenere, kasakher og kirgisere nærmest per definisjon var nomader. Grensetrekkingsprosessen førte også til at Sentralasiabyrået mottok en rekke henvendelser fra befolkningen i ulike områder, og budskapet var som regel at de fryktet å bli innlemmet i en republikk som var dominert av folk med annet levesett. I de fleste tilfeller var dette fastboende som understreket at de måtte bli inkludert i den usbekiske republikken. Det er vanskelig å si hvilken innflytelse slike innspill fikk, men de viser klart hvor viktig den sosioøkonomiske dimensjonen var for sentralasiatiske identiteter.

At oppdelingen av Sentral-Asia var preget av lokal innflytelse, påvirket også spørsmålet om hvilke politiske enheter som skulle etableres. Som nevnt var utgangspunktet for prosessen en forståelse av at der var tre store befolkningsgrupper i regionen. Men etter at prosessen var kommet i gang, viste det seg at ikke alle aksepterte den foreslåtte inndelingen. Kasakher og kirgisere var to svært nær beslektede grupper som i mange tilfeller ble betraktet, og betraktet seg selv, som to deler av samme gruppe. Det var forskjeller mellom de to, men forskjellene var små og i mange situasjoner ubetydelige. Men da oppdelingen av regionen begynte, ble slike forskjeller aksentuert og politisert. Resultatet var krav om at også kirgiserne måtte bli en del av oppdelingsprosjektet, slik at også en kirgisisk enhet ble etablert. På Sentralasiabyrået, som kjente regionen bedre enn sentralkomiteen i Moskva, kom ikke et slikt krav nødvendigvis overraskende. Her hadde man på forhånd drøftet med sentralkomiteen hva man skulle gjøre dersom slike krav skulle fremkomme. Resultatet ble at også den kirgisiske identiteten ble inkludert i prosjektet, noe som førte til opprettelsen av en egen kirgisisk sovjetrepublikk.

At det også ble opprettet en karakalpakisk autonom republikk, skyldtes et tilsvarende initiativ. Men dette tilfellet er et eksempel på at omorganiseringen av Sentral-Asia også bar preg av betydelig vilkårlighet. Heller enn å gjenspeile sosiale realiteter, var opprettelsen av en slik enhet snarere et resultat av at sentralasiater med ambisjoner på egne vegne snart lærte seg å bruke de mulighetene den nye situasjonen åpnet for og å manipulere nasjonalitetsdiskusjonen i en retning de selv tjente på. Det er derfor ikke tilfeldig at bare den karakalpakiske enheten aldri ble til noe mer enn en autonom republikk eller at den karakalpakiske identiteten i dag gjør seg lite gjeldende i Sentral-Asia. Uansett viser allikevel begge de to ovennevnte eksemplene at omorganiseringen av Sentral-Asia var en dynamisk prosess der lokal respons kunne påvirke resultatet i betydelig grad.

Samtidig er grensetrekkingsprosessen en viktig kilde til forståelsen av den nasjonale oppdelingen av Sentral-Asia som ledd i sovjetregimets strategi. For det første underminerer argumentene bak grensetrekkingen ytterligere den gamle splitt-og-hersk-teorien. Olivier Roy har presentert denne i en nesten karikert form ved å hevde at sovjetmakten ikke bare påtvang det heterogene Sentral-Asia en helt uegnet organisasjonsform, de «moret seg» ytterligere ved å gjøre et umulig prosjekt enda verre ved at de med vilje lot territoriale grenser kolliderer med nasjonale skillelinjer (Roy 2000: 68). En slik påstand finnes det imidlertid ikke noe grunnlag for. I det store flertall av tilfeller var det oppfatninger om nasjonale skiller som ble utslagsgivende for grensetrekkingen. Alle involverte parter var imidlertid enige om at det i enkelte tilfeller ville være nødvendig å legge vekt på andre hensyn. For eksempel var det ingen strid om at enhver republikk ville måtte inkludere i det minste ett administrativt sentrum. Gitt sammenfallet mellom sosioøkonomiske og nasjonale skiller, var dette et viktig moment ettersom bybefolkningen i Sentral-Asia nesten per definisjon var usbeker. Enkelte slike i utgangspunktet «usbekiske» byer måtte dermed inkluderes i den turkmenske, kasakhiske og kirgisiske republikken.

I den grad slike spørsmål var gjenstand for sentrale vurderinger og beslutninger, var det et gjennomgående mål å finne en løsning som ville kunne føre til minst mulig konflikt. Dette var for eksempel tilfelle når det gjaldt Tasjkent, som var det mest omstridte spørsmålet under grensetrekkingen. Både den kasakhiske og den usbekiske siden insisterte på Tasjkent. Usbekene gikk seirende ut, og resultatet var sterke protester og opptøyer på kasakhisk hold. Men Sentralasiabyrådet slo internt fast at konsekvensene av å unnlate å inkludere det etnisk sett helt usbekiske Tasjkent i denne republikken, ville være langt mer alvorlige. Grensene som ble trukket i Sentral-Asia på midten av 1920-tallet, kunne sikkert kritiseres på mange vis. De var imidlertid ikke designet for å undertrykke.

En revurdering

På bakgrunn av diskusjonen over er det etter min mening grunn til å revurdere opprettelsen av de nye republikkene i Sentral-Asia på 1920-tallet. Sovjetregimet var i dette tilfellet ikke så utspekulert ondsinnet som mange fortolkninger har villet ha det til. Heller ikke handlet det primært om et mer eller mindre allmektig Moskva som manipulerte en mer eller mindre hjelpeløs befolkning av sentralasiater. Det er ingen tvil om at eksterne faktorer representerte et

avgjørende bidrag til reorganiseringen – noe tilsvarende ville aldri ha funnet sted om det ikke hadde vært for sovjetregimet. Men de eksterne kreftene virket annerledes – både direkte og indirekte – på det sentralasiatiske samfunnet enn hva det har vært vanlig å hevde i vestlig Sentral-Asia-forskning, og de var dessuten motivert på annet vis enn hva det meste av vestlig forskning har lagt til grunn.

Sentralasiatene fortolket det revolusjonære budskapet ut fra sin egen virkelighet, og den var ikke for alle dominert av Russland. Nasjonal frigjøring involverte ikke nødvendigvis russere, selv om dette nok var en nærliggende tanke både for eurosentrisk russiske revolusjonære og for like eurosentrisk vestlige forskere i den kalde etterkrigstiden. Den nasjonale oppdelingen av Sentral-Asia hadde derfor en lokal dimensjon som har vært sterkt underkommunisert i forskningen. Denne dimensjonen bidro både til at spørsmålet om nasjonalitet og politiske grenser og, når kursen var staket ut, det nye Sentral-Asia som ble tegnet på 1920-tallet, inkluderte et viktig element av historisk kontinuitet.

Litteratur

- Allworth, Edward (1990) *The Modern Uzbeks*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Baldhauf, Ingeborg (1991) Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 32 (1): 79–96.
- Bennigsen, Alexandre & Marie Broxup (1983) *The Islamic Threat to the Soviet Empire*. New York: St. Martin's Press.
- Bennigsen, Alexandre & Chantal Lemerrier-Quellejey (1961) *The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and Their Linguistic Problems*. London: Central Asian Research Centre.
- Blank, Stephen (1994) *The Sorcerer as Apprentice. Stalin as Commissar of Nationalities, 1917–1924*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Brubaker, Rogers (1996) *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrère d'Encausse, Hélène (1992) *The Great Challenge*. New York: Holmes and Meier.
- Edgar, Adrienne (1999) *The Creation of Soviet Turkmenistan, 1924–1938*. Ph.D.-avhandling. Berkeley, CA: University of California Press.
- Haugen, Arne (2003) *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Khalid, Adeb (1998) *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Martin, Terry (1996) *An Affirmative Action Empire. Ethnicity and the Soviet State, 1923–1938*. Ph.D.-avhandling. Chicago: University of Chicago.
- Paksoy, H. B. (2000) Political Legitimacy Trends in Central Asia. *Turkistan Newsletter* 20. juni.
- Pipes, Richard (1997) *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923. Revised Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roy, Olivier (2000) *The New Central Asia: The Creation of Nations*. London: I.B. Tauris.
- Schoeberlein-Engel, John S. (1994) *Identity in Central Asia: Construction and Contentions of «Özbek», «Tâjik», «Muslim», «Samarquand» and other groups*. Ph.D.-avhandling. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Slezkine, Yuri (1994) The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review* 53 (2): 414–52.
- Smith, Jeremy (1999) *The Bolsheviks and the National Question, 1917–23*. London: Macmillan.
- Suny, Ronald Grigor (1992) «State, Civil Society, and Ethnic Cultural Consolidation in the USSR – Roots of the National Question» i Gail W. Lapidus & Victor Zaslavsky (red.) *From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism in the Soviet Republics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tursunov, Kh. (1971) *Natsional'naia politika kommunistitsjeskoj partii v Turkestane (1917–1924gg)*. Tasjkent: Uzbekistan.
- Vaidyanath, R. (1967) *The Formation of the Soviet Central Asian Republics: A Study in Soviet Nationalities Policy, 1917–1936*. New Delhi: People's Pub. House.

